

Було се в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

В великій фабриці парафіни та церезини (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тільки що продзюнили "фаєрант", і робітники висипали з різних павільйонів на просторе фабричне подвір'я, на яким у живописнім безладді валялися тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відломок залізної машини, тут бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем, там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряди, подорожній візок зі зломаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав усю фабрику, а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби, покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики, за мілкою, хоч досить широкою річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеликим селом Млинки, підіймався на не дуже високім узгір'ї могутній дубовий ліс Тептюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без моста та через Млинки, тяглася проста, мов за шнуром викроєна, мурована цісарська дорога. Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вужакою на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід, понад сею долиною, як фантастична, темно-синя, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою, мов мріями, покритий Діл, у якого стіп куриться množestvom фабрик та їжиться množestvom острих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу, зі своїми 10 000 криниць і 10 000 жидів.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свого найближчого брудного та вонючого окруження. Ті, що йшли від кітла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком ядовитих випарів, які мусили вдихати при

дестилюванні та чищенні земного воску. Ті, що йшли від "гайцу" (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали, як виняті з окропу, з набіглими кров'ю очима і осмаленими та червоними лицами від горючого вугля. Інші йшли від "сирівця", який носили до кїтла, і виглядали, немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з боднарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі, очевидно, бажали тільки одного — перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасти десь у куті на соломі, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекає, чекає! Не розходиться! — кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося? — питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться! — кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте! — закричали громовими голосами дозорці.— Спокій! Спокій!

— Що там за чорт! Чого нам чекати? — кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,— гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал! — загомонила юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався принципал. І

справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі стриженою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напівтемним, а напівзгірлним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної очиданки, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ни, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо, — мов віднехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала.— Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, а сьогодні одному з кітла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув збоку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати! — загукали згідно директор і інші дозорці.— Не про се тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати? — огризнувся робітник.— Коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один! — відрубав йому дозорець;

— Не будеш ти тихо, ти, жидівський Іванку! Мовчи, мудю! — закричали обурені робітники під адресом услужного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоем прислухався тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ни, бачите, які-то ви,—промовив, нарешті, з легким насміхом.— Усе вам кривда, все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившись ближче всім вашим наріканням, то ні одно не

оправдане. І одного Ви не тямите, моє панство, панове робітники, одної дуже вже важкої річі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ни, скажіть, що було би з вас тоді!

Робітники збули мовчанням се несподіване для них питання.

— А, бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду, один з другим. Дякували б богу, якби мали раз на день бульбу в лупині і крихту солі. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,— додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях, небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете! Шпіком нашим тучитеся! — озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозрених постатей для пізнішого слідства, а наразі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі:-

— Ни, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуєте всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі, може, навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ни, слухайте, моє панство, панове робітники, — говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал.— За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарха, наш цісар буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, аби він переїздом

вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте, певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монархи.

Робітники мовчали неначе їх затверділі серця не відчували ані честі, ані ласки нашого найяснішого монархи.

— Ни, але, знаєте, на прийняття такого гостя треба приготувитися дуже добре. Адже ж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як отсе тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Се пана принципала річ, а не наша,— промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал.— Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постигаюся. Але ви також повинні подбати кождий за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити се не для мене, а для найяснішого монархи. Бачите, тут на подвір'ї треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити, що не потрібне. Адже всього того свинства не наробив я, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром,— се невелика робота,— ріка з шутром ось ту, під носом, часу маємо ще досить. Ни, стіни дам обтинкувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарха, як дбає про добро своїх підданих, ліпше, як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ни, вважайте, все те треба буде зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаєранті покрутитеся годину-дві,— і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на сю промову.

— Ни, не думайте, що я жадаю всього того від вас задарма. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже ж так жаден з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх поодягати якось

прилично. Отже, слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за те ви зробите ту усе те, що буде треба.

— Т-та, як так, то інша річ,— відізався дехто з робітників.

Пан принципал прийняв сей нерішучий відзив за знак згоди і промовив уже зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гілляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба буде обвішати флагами. Зрештою, то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що усі будемо задоволені, все буде добре.

"Хлопці", між якими було немало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши сю промову свого принципала, не виявили особливої радості, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій, їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож, коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Віват! Най жиє наш найясніший монарха!

II

— Віват! Най жиє наш найясніший монарха! Віват! Віват!

Так кричали незліченні юрби святочно повбраних людей, а переважно жидів, що товпилися і залягали весь гостинець перед

великою фабрикою парафіни та церезини в хвилі, коли цісар, у супроводі намісника і численної свити, над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіазмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні однак се не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу оббризкана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими *al fresco** нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високості другого поверху оригінальна, майже артистично в стилі рококо виконана тріумфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

На підвалині з зеленкуватого, жовто-жилкованого сирівцю і з чорних як смола брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колумни з білого як сніг парафіну з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнутий і тисячними "есами-флоресами" з того ж самого матеріалу оздоблений лук. Був се помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний, очевидно, не ким іншим як тільки фабричними робітниками при помочі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фракі із шапокляком під пахвою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою, яку закінчив викричаним усею силою свого горла окликом: "Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch" *.

— Lebe hoch! Niech żyje!* Многая літа! — підхопила юрба знадвору і всередині фабрики. А всередині на подвір'ї, чистім, як нутро коробочки, висипанім шутром і умаєнім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обмиті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше що в першій ряді, ближче від брами, поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиті, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран, мусили стояти ззаду, оддалік від входу.

— Се мої робітники! — радісно, із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи роль господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почувся окрики на його здоров'я. Монарха подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого — як довго працює у фабриці, третього — чи жонатий і кілька має дітей. На сьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої мінути стояв, мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, аби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарха промовив добродушно:

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind Sie mit ihnen zufrieden?*

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie*.

— Es freut mich sehr *,— відповів цісар і, повторяючи звільна: "Sehr gut, sehr gut"*,— пішов далі, щоб оглянути верстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло дуже добре. Всі машини і прилади блищали як дзеркало, в приміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шобах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для сього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканадцять ліжок; аранжери сеї комедії зробили так, немовби для кожного робітника було тут окреме ошальоване приміщення з ліжком, сінником і подушкою, напханою гиблівками, та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch*,— сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Euere Majestät,— скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал,— dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst*.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr! *— мовив цісар, обертаючися до виходу.

— Віват! Віват! Най жиє наш найясніший монарха! — заgrimіли з подвійною силою радісні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, аби проїхати ще кілька сот кроків до найближчої залізничної будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, аби завезти його до Борислава. Блискучі повози рушили помалу серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кілька день ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколишніх осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутср, яким висипане було подвір'я, після першого дощу сотками робітницьких ніг та важких коліс був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже ж вони знали, що не щодень Великдень, а для цісаря треба було зробити парад. Одне тільки тішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики, і тому вони благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім, одного вечора по фаєранті знов покликано їх перед канцелярію з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусили ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусило попсуватися, коли помпа не фукає,— жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже промінястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ни, хлопці,— промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників,— бачите?

— Та бачимо,— відповіли зачудувані робітники.

— А знаєте, що се таке?

— Відки маємо знати? Може, се тестамент пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе зацікавило! Що ти плетеш? — крикнув принципал, який страх не любив думати про "остатні речі".— Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Ту стоїть підпис, а тобі привиджається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Се декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що се значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най живе пан барон Гаммершляг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту до дальшої промови, коли втім виступив наперед один робітник, і, кланяючись низенько, випалив, як з фузії, своїм мазурським діалектом:

— A może by ta pan barun psy takiej urocystosci rjcyli nam trochę podwyssyć podzienne? *

Пан барон вухам своїм віри не няв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ся фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздыхали з голоду. І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав до вас? Ах, се нечувана річ! Се, се... af mane Munes *,— світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон як ошалілий бігав по ганку, махав руками, робив різні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,— озвався, нарешті, рішучим і грізним голосом.— Знаєте, дурні, скільки коштує мені сей папір,— сей титул? Але відки вам се знати? Більше як 10 000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ни, відки я вам візьму? Дріть із мене поли, тягніть жили, але грошей з мене не видрете. А тут ще й ваші мундури! Ни, що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваетесь за се до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваетесь до вдячності для мене, то й я з

вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурів записати кожному на його рахунок, розложити на півроку і стягати щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося! — кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жадного.— А тепер ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одно! Відтепер я вже не простий Ляйб Гаммершляг, але пан барон Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусив ясніше толкувати вам се. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли немов остовпіли. Отже, ті нужденні мундури, справлені для них нібито в відплату за їх кроваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для вменшення поденної платні! Отже, та нужденна їх плата, яку побирають досі, за сей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те, що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвили зрозумів кождий, навіть найтупіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, тодішня радість, тодішні ентузіастичні окрики,— все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим у дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасті, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горл вирвався окрик, який зараз же підхопили всі робітники сеї фабрики: "Віват! Най жиє наш найясніший монарха! Віват!"

* На свіжому (італ.).— Ред.

* Його величність пан цісар хай живе! (нім.— Ред.

* Хай живе! Хай живе! (нім., польськ.),— Ред.

* Ви маєте славних, здорових и порядних людей. Чи ви з них задоволені? (нім.) — Ред.

* Цілком, ваша величність. Ми — як одна сім'я (нім.),—Ред.

* Це мене дуже тішить (нім.).— Ред.

* Дуже добре, дуже добре (нім.).— Ред.

* Примітивно, примітивно, але гігієнічно (нім.).— Ред.

* Ах, ваша величність, це рай у порівнянні з тим, що ці люди мали колись у своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть (нім.). — Ред.

* Дуже мене тішить, дуже мене тішить (нім.) — Ред.

* А може би, пан барон з нагоди такої урочистості підвищили нам дещо поденну платню? (польськ.) — Ред.

* Клянусь моїм народом (євр.).— Ред.